

УДК 181.-162.-1

Ковнік С. І.

доктор філологічних наук, професор

Криворізький педагогічний інститут

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

**ПОЕТИКА СИТУАТИВНИХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ
ПЕРСОНАЖІВ ОПОВІДАНЬ
О. КУПРИНА «ЧАРІВНИЙ ЛІКАР»
ТА М. СТАРИЦЬКОГО «ЯНГОЛЬ»**

У статті проаналізовано з точки зору поетики ситуативні стани персонажів двох оповідань О.Купріна та М.Старицького. Авторка відзначила, що ситуативні психічні стани персонажів є найбільш стійкими. Описи життєво-чуттєвих ситуацій і тих ситуативних психічних станів персонажів, які цими ситуаціями породжуються у різних творах національних літератур подаються по-різному. Більше того, вони зумовлюються відмінними сюжетами й сюжет-

ними колізіями та, насамперед, відмінними причинами, умовами і мотивами дій і вчинків персонажів, але сутність обох типів ситуацій і ситуативних станів дуже схожа.

Ключові слова: психічний стан, ситуація.

В статье осуществлен анализ поэтики ситуативного психологического состояния персонажей двух рассказов писателей А. Куприна и М. Старицкого. Автор статьи отметила то, что психические ситуативные состояния персонажей носят стойкий характер. Описания жизненно-чувствительных ситуаций и тех ситуативных психических состояний персонажей, которые этими ситуациями порождаются в различных национальных литературах по-разному. Кроме этого, они обуславливаются разными сюжетами и сюжетными коллизиями и, прежде всего, разными причинами, условиями и мотивами действий и поступков персонажей, но сущность обоих типов ситуаций и ситуативных состояний очень похожа.

Ключевые слова: психическое состояние, ситуация.

The article analyzes, in terms of poetics, situational states of characters in two tales by O. Kuprin and M. Starytsky. The author noted that the situational mental states of these characters are depicted as being very stable. Descriptions of the vitality sensory awareness and those situational mental states of the characters, which are generated with these situations, are presented differently in various examples of national literature. Moreover, these are defined by variations in the scenes and plot; specifically the different causes, conditions, motivations, and actions of the characters. However, the essence of both types of situations and situational conditions remain very similar.

Keywords: mental state situation.

Розглядаючи психіку людини як явище трьохкомпонентне (психічний процес, психічний стан, психічні властивості), а, отже, й трьохвимірне, варто, мабуть, говорити й про відповідне вивчення кожної складової психіки окремо. Оскільки психічні стани персонажів є найбільш стійкими, спробуємо виявити їх, вивчити, охарактеризувати й порівняти на матеріалі оповідань О.Купріна «Чарівний лікар» та «Янгол» М.Старицького. А під поняттям «психічний стан» буде розуміти таке функціонування нервової системи людини взагалі і психіки зокрема, яке упродовж певного проміжку часу характеризується помітною стабільністю, чим свідчить про завершення процесу адаптації та про пристосованість організму до по-

передньо створених умов, а також про здатність не піддаватися впливам із зовні. І серед психічних станів чи не найпоширенішими видаються ситуативні.

До ситуативних психічних станів людини психологи відносять безпорадність, безнадійність, безпомічність та їм подібні, тобто, такі, які формуються перш за все в несприятливих умовах чи обставинах життя, в результаті болочого й несподіваного розчарування, втрати віри в свої сили.

Подібні стани виникають і від усвідомленого людиною невміння чогось досягти, від їх нездатності керувати своєю волею взагалі й поведінкою в конкретних складних життєвих ситуаціях.

Так, на думку психолога О.Степанова, такі стани можуть тривати досить довгий час – аж доки людина сама (чи зі сторонньою допомогою) успішно їх не подолає.

А для цього потрібно вчасно й належно мобілізувати всі свої власні інтелектуально-вольові зусилля, врахувавши «...умови активної діяльності, спрямованої на усунення реальних чи уявних перешкод на шляху до мети» [Психологічна енциклопедія 2007: 40].

Оскільки стан безнадійності, наприклад, може бути не тільки реальним, а й допустимим, психологи помітили, що саме допустимі ситуативні стани долаються значно складніше людиною, аніж реальні тому, що людина за таких умов, більш свідомо помиляється в оцінці причин такого стану – вона сама применшує її можливості.

У психологічній літературі можна знайти й досить велику кількість різноманітних понять на позначення ситуативних психічних станів: спокій та агресія, активність та апатія, втома та бадьорість, зацікавленість і байдужість, оптимізм і безнадійність, відчай і невпевненість, гнів, депресія, задоволення, незадоволення, нерішучість, оптимізм і песимізм, пригніченість, радість і сум, фрустрація, тривога, сміливість і страх, ряд інших.

Нині психологи визначають такі класи ситуативних психічних станів людини: стани особистісні, групові, колективні та власне ситуативні, тобто такі, які формуються дійсно в залежності від

конкретних ситуацій), умовно ситуативні – ті, що формуються в складних і багатопланових умовах суспільства, тобто незалежно від ситуацій особистого життя.

У даному разі будуть розглядатися і власне умовні ситуативні стани, але переважно особистісні стани, оскільки саме вони і формуються, і функціонують та деформуються здебільшого на індивідуально-родинних умовах і обставинах життєдіяльності персонажів названих творів.

Проблема ситуативних психічних станів персонажів творів літератури все частіше привертає інтерес літературознавців, особливо такий інтерес активізується й актуалізується, коли науковці торкаються питань психопоетики. Саме тоді зацікавлюють дослідників і самі механізми виникнення та протікання ситуативних психічних станів, і характери астенічних емоцій, котрі їх супроводжують, набираючи ще й ознак та забарвлень ментальності. А все це найкраще виявляється й характеризується в процесі аналізу елементів психопоетики – саме ситуативних станів персонажів творів, котрі мають схожі сюжети і написані приблизно в один і то й же час. Саме такими і є обрані в даному разі оповідання О.Купріна («Чарівний лікар», 1897) та М.Старицького («Янгол», 1899).

В центрі обох цих оповідань знаходяться страждання двох хворих дівчаток. Події відбуваються в Україні. Родини обох дівчаток не в змозі рятувати своїх дітей від тифу через злидні, а тому вони змушені вдаватися до крайнощів.

В оповіданні О.Купріна лихо трапилося в повноцінній родині Мерцалових. У ній є батько й мати, проте у їхньому помешканні панує «*настояный запах нищеты*» [Куприн 1985:34]. Четверо дітей разом з батьками живуть у підвалі – там постійні сирість і сморід помий; діти вічно голодні, а їхні серця постійно стиснуті від «*детского страдания*» [Куприн 1985:34].

Окрім голоду, їхню родину допікають хвороби: захворівши на тиф батько втратив роботу, від цієї ж хвороби померла старша донька. А молодша Машуня фактично також помирає: «*широко*

раскрытые блестящие глаза смотрят пристально и бесцельно» [Куприн 1985:34]. Загальна ситуація й стан усієї родини, особливо стан психіки найменшої і найхворішої доньки – безпросвітні. Одна тільки «безцілісність» погляду цієї дитини підтверджує все це більш ніж переконливо. Проте, блиск в очах цієї семилітньої дитини дає ще батькам надію на те, що за її життя варто боротися.

Окрім батьків, пошуками виходу зі страшної життєвої ситуації зайняті й двоє старших хлопчиків. Але дітям не вдається заробити хоча б якоїсь копійчини на ліки для молодшої сестрички. І тому вся родина очікує на прихід батька, який ще зранку подався на пошуки роботи.

Тут О.Купрін акцентує всю увагу читача на такій важливій деталі («неуверенные шаги» батька), котра не тільки не послабила напругу ситуативного психічного стану безсилля дитини й усієї родини, а ще більше його загострила. Родина, яка безнадійно сподівалася на батьків порятунком, зрозуміла що справи дуже погані.

Наступні повідомлення автора про митарства батька (*«Весь сегодняшний день был занят тем, чтобы посредством нечеловеческих усилий выжать откуда-нибудь хоть несколько копеек на лекарство Машутке. С этой целью Мерцалов оббегал чуть ли не полгорода, кланча и унижаясь повсюду...»*) [Куприн 1985:36]) лише посилюють і стабілізують стан безнадійності, і навіть безглуздя будь-яких вольових зусиль членів родини для виходу із такої ситуації. Мабуть, саме тому після того, як зайшов батько в хату: *«Минут десять никто не мог произнести ни слова»* [Куприн 1985:36]. Ще більше нагнітає стан безпросвітності спогад автора про те, що Мерцалов був управителем у господі одного з тамтешніх поміщиків, а тому й сам не звик та й не вмів жебракувати, і люди не зовсім вірили в те, що колишній підпанок справді не має ні копійки. Після всього того стан безнадійності поступово, але досить помітно почав переростати у повне оціпеніння родини, яке гальмувало не лише зовнішні рухи навіть дітей, а й навіть натяки на їхні внутрішні мисленеві порухи – повна зневіра і сум поступово сформу-

вали стан астенічних емоцій або так званого «*пасивного страху*». Саме цей новий і найстрашніший стан ще раз пробудив Мерцалова, котрий різко піднявся і накинувши капелюх на голову, впевнено попрямував знову до дверей зі словами: «...*сидением ничего не сможешь... Пойду ещё... Хоть милостиню попробую просить*» [Куприн 1985:37]. І тим, як цей чоловік різко й впевнено вийшов на вулицю, пішов по ній уже і невпевнено і навіть «*бесцельно*», автор підкреслив не лише невміння та нездатність жебракувати, а й повну нездатність керувати своєю волею та свідомістю, а тим більше – поведінкою у безнадійній життєвій ситуації. Мерцалов так нікуди і не пішов, нічого не знайшов, ні в кого й нічого не просив, бо ним заволоділо одне з найстрашніших бажань безвільника: втекти куди-небудь, сховатися від усіх і усього, аби тільки не бачити більше ні «*молчаливого отчаяния голодной семьи*» [Куприн 1985:36], ні будь-кого з людей взагалі. А коли йому вдалось таки «втекти» аж у міській сад і побути там наодинці в спокої кілька хвилин, в його голові неминуче зародилася нова і в той же час остання думка: «*Чем погибать медленно, так не лучше ли избрать более краткий путь ?*» [Куприн 1985:36].

Як бачимо, чоловік продемонстрував майже повну нездатність керувати своєю волею й поведінкою в складних життєвих ситуаціях. Його врятував перехожий, який відчув щось не добре у погляді Мерцалова і по-людськи заговорив з ним про красу природи. Так чоловік вивів Мерцалова з його безпросвітнього стану й чорного задуму. І хоча озлобленість «смертника» ще довго не проходила, він слухав його з одним і тим же, майже озвірілим, виразом обличчя – вже надто дратувала його розповідь про контрастно «щедрий» похід до «*знакомых ребятешек с подарочками*» [Куприн 1985:37]. Сама згадка про дітей, та ще така протилежна, так роз'ятрила і перекаламутила всі думки і настрої Мерцалова, що він кинувся на співрозмовника з кулаками.

Та все це врятувало не лише самого Мерцалова, а усю його родину, бо «виводив» з найстрашнішого психостану не звичайний

перехожий, реальний і знаменитий лікар Микола Іванович Пирогов. Він не тільки врятував перехожого від самогубства, а й допоміг його родині матеріально.

Отже, загалом уникаючи розлогих описів психостанів персонажів, стисло пояснюючи ситуації та перебіги неминучих емоцій, особливих перепадів емоцій Мерцалова, і зробивши вирішальний акцент на витриманій і підвладній психіці лікаря Пирогова, Купрін показав повну безвихідь знедолених людей і так необхідну їм допомогу з боку сильних волею і впевнених.

Зовсім по-іншому подаються ситуації та психостани маленької Катрусі з оповідання М.Старицького «Янгол».

Умови і цієї дитини видаються начебто подібними до умов попереднього твору, але Катруся не тільки небезпечно хвора, але до всього того сирота й має лише бабусю.

Більше того, М. Старицький настільки описує і загальний стан хворої дитини і стан її психіки (*«Личенько їй, охмарене пасмами ясно-шовкового волосся, було повне дитячої ваби... на блідих щічках палали плями жаркі, танеревні, а на засохлих вустах лежало накипом смага»*) [Старицький 1989:232]), що від одних тих описів душа читача розривається.

Уже в портреті хворої дитини відбито її не просто важкий, а геть критичний стан. На відміну від О.Купріна, М.Старицький застосував кілька прийомів підсилення горя хворої сироти – аж до трагічності тієї ситуації й стану дитини та її турботливої бабусі.

Саме бабуся уважно й стримано спостерігала за перебігом болюче хворобливих емоцій, настроїв і станів онуки – вона без сліз не могла дивитися на те, як ледве жевріє й бореться за життя її єдина рідна людина. То бабуся пригорне до себе дитину, щоб зігріти її своїм тілом і рідним духом, то напоїть її відваром бузини ще закутає кволе тільце, нагріє, як може, ніжки, і навіть пальчики – вона використала всі жіночі «засоби» оздоровлення дитини, і як тільки тій на ранок стало краще, бабуся не встигла навіть порадуватися, як з'ясувалося, що в хаті від *«чаю зосталась сама по-*

терть, а цукру не було й грудочки» [Старицький 1989: 238]. І все-таки те тимчасове «одужання» онуки не лише порадувало й подало надію, а й по-своєму навіть примусило стареньку мобілізувати всі її зусилля й почати діяти рішуче.

Тепер автор акцентує увагу читача на тому, як бабуся «...*бігцем гналась*» [Старицький 1988:239], бо саме це словосполучення не просто влучно характеризує волю старенької, а й прекрасно відтворює внутрішній (як для старої людини – надто динамічний) стан рятівниці, її самовідданий мотив.

При цьому бабуся була максимально сконцентрована на одній думці – врятувати онуку будь-якою ціною. І тільки такі й так сформульовані цілі не просто збуджують активність рятівників, а й максимально точно спрямовують їхні енергії у належнім напрямку.

У будинку генеральші, куди прибігла жінка, вона не просила ні ліків, ні милостині, а «...*лише благала замови на роботу...*» [Старицький 1939: 239]. Розкішні кімнати панського будинку, атмосфера ситості й достатку генеральської родини, абсолютна байдужість генеральші до того, що її три години чекає літня жінка – це ті страшні подразники, які неминуче спричинили вагання й сумніви бабусі (йти додому чи продовжувати чекати), але й вони не змогли вбити її самовідданої цілеспрямованості – читачеві здається, що саме це, довготривале й гнітюче, очікування ще більше надихнуло стареньку й немічну жінку на терпіння й надію, навіть на якусь незрозумілу впевненість, адже вони й справді були впевнені, що якось допоможе онучці. Саме це й додало їй сміливості діяти рішуче: «*захоплена необоримим потягом добуть своїй внучці смертельну утіху, бабуся простягла, не тямлячи, руку, схопила янгола, сховала його під «сальпом» і притьмом шугонула до покою»* [Старицький 1988:241].

Ляльковий янгол, якого бабуся одного разу принесла онучці, спричинив тоді у дівчинки вибух таких стеничних емоцій, котрі посилили життєдіяльність усього організму дитини, породили в дитині справжні й потужні радісні хвилювання і не просто поси-

лили бадьорість, а й збудили в дитини бажання до життя, що автор негайно й дуже вдало відобразив у багатьох елементах портрета дитини: *«...в очах і в цілм виразу її личка відбилось таке раювання, за яке бабуся готова була перетерпіти всякі муки»* [Старицький 1988:242]. Цей стан дівчинки одразу викликав відповідні емоційні реакції бабусі: *«Зорючи на свою унуку, вона почувала себе такою щасливою, що уже здавалося їй, ніби дівчатко зовсім одужало, і така тріпотіла в серці її радість, що про все інше не малось і гадки»* [Старицький 1988:242].

У цих стислих описах станів онучки й бабусі автор майстерно використав низку таких лексем, які дуже тонко передають ситуаційний стан і дитини, і літньої жінки.

Крадіжка в будинку пані генеральші спричинила гвалт, але шукати «крадійки» довго не довелося – всі й одразу зрозуміли, що лялькового янгола забрала старенька. Перед приставом, який прийшов її заарештовувати, і перед генеральшею бабуся одразу визнала її гріх, але вона не стала благати їх про помилування, а лише плакала й пояснювала причини свого вчинку. Жінка була в такому стані доти, доки пристав не почав забирати у хворої дівчинки ляльку – тоді вона кинулась до нього з проханням не забирати єдину втіху її онуки, якій залишилося жити дуже мало. Старенька вже більше не могла контролювати себе, а тому й повзала на колінах перед приставом, аби тільки той залишив її онуку й ляльку в спокої. У такий спосіб М.Старицький репрезентує низку миттєвих емоційних перебігів, більш стабільних чуттєвих настроїв і станів хворої дитини і літньої жінки. Та особливу роль тут відведено прийомам емоційно чуттєвих контрастів. Так сталося вперше, коли бабусі здалося, що Катруся вмирає: *«...кинулась до унуки і своїм духом стала їй гріти подублі пальчата; потім пригорнулась до неї, обвела її своїми тремтячими, сухими руками й заніміла в обіймах...»* [Старицький 1988:245]. Цей емоційно напружений вчинок вразив пристава та свідків, які вронили сльозу, коли поба-

чили як беззахисна тендітна жінка оберігає спокій своєї онуки, якоюсь мірою продовжує боротися за її життя.

Таким чином, описи життєво-чуттєвих ситуацій і тих ситуативних психічних станів персонажів, які цими ситуаціями породжуються у різних творах різних авторів подаються по-різному, більше того вони зумовлюються суттєво відмінними сюжетами й сюжетними колізіями та, насамперед, відмінними причинами, умовами і мотивами дій і вчинків персонажів, але сутність обох типів ситуацій і ситуативних станів дуже схожа.

Різниця полягає в тому, що О.Купрін справжнім рятівником життя родини Мерцалових зробив мудру й щедрю людину, а у творі М.Старицького (лише тимчасово) «рятують» безнадійно обезсилених людей пристав і панські лакеї, що набагато правдивіше. До того ж, М.Старицький, навпаки, описує низку неймовірних для літньої жінки зусиль для порятунку ледве живої онуки, і ця жінка нікому не жаліється, ні в кого не просить милостині чи допомоги – сподівається тільки на те, що вона може заробити дитині на ліки. Беззаперечним і спільним виявляється лише те, що і порятунок Мерцалових, і «від термінування» смерті Катрусі – випадкові.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Купрін 1985 – Купрін А. Избранные сочинения /А.Куприн. – М. : Художественная литература, 1985. – 234 с.
- Старицький 1989 – Старицький М. Твори : В 6 т.; упоряд. Л.С. Дем'янівська /М. Старицький. – К. : Наукова думка, 1989. – 654 с.
- Психологічна енциклопедія 2007 – Психологічна енциклопедія ; автор-упорядник О.М. Степанова. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с.